

Ismertetések – Reviews – Katsauksia – Рецензии

András Róna-Tas – †Árpád Berta:
West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian
Part I: Introduction, Lexicon »A–K«
Part II: Lexicon »L–Z«, Conclusions, Apparatus.
Turcologica Band 84. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 2011.
X + 618. l., X + 619 – 1494 l.
ISBN 978-3-447-06260-2

E kétkötetes nagyszabású jövevénytudományi monográfia szerzője az utóbbi időszak két legjelentősebb turkológusa. Róna-Tas András, az MTA-tagja, ny. egyetemi tanár, Széchenyi-díjas magyar nyelvész és orientalista, aki elsősorban a honfoglalás előtti török kapcsolataink kutatásában, a magyar etnogenezis és az államalakítás kérdésében, valamint a török nyelvjárások kutatásában ért el kimagasló eredményeket. Főbb önálló művei: *A nyelvrokonság* (1978), *Bevezetés a csuvas nyelv ismeretébe* (1978), *Studies in Chuvash etymology* (1982), *A csuvas nyelv vázlatos nyelvtana* (1987), *An introduction to Turkology* (1991), *A magyarság korai története* (1995), *A honfoglaló magyar nép* (1996), *Hungarians and Europe in the early middle ages* (1999), *Kis magyar őstörténet* (2007).

Az orosz–német–altajisztika szakot végzett Berta Árpád egyetemi tanár, a tudományok doktora főként a régi és a mai török nyelvek, elsősorban a kipcsak-török és a tatár, majd pedig nyelvünk szókészletének török etimológiai vizsgálatával tűnt ki, a nyelvek élőnyelvi változatait és nyelvjárásait is bevonva a kutatásba. Legjelentősebb művei: *Tatarische etymologische Studien I. Die russischen Lehnwörter in der Mundart der getauften Tataren* (1983), *Lautgeschichte der tatarischen Dialekte* (1989), Németh Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi: B. Á. (1991), *Middle Kipchak / Tatar and Bashkir* (in: *The Turkic languages*) (1998), *Türkçe kökenli Macar kavim adlari* (2002), *Szavaimat jól halljátok... A türk és uigur rovásírásos emlékek kritikai kiadása* (2004).

A magyar nyelv török jövevényszavaival, Gombocz és Ligeti alapvető művének újraértékelésével kapcsolatban már 2002-ben megjelent az *Acta Orientalia Hungarica* című folyóiratban a volt szegedi professzor tollából ket-tejük kézikönyvének előzetes bemutatására, *Old Turkic loanwords in Hun-garian* címmel.

Az Előszóban (VII–X) a monográfia elsődleges céljaként Róna-Tas András a nyugati ótörök nyelv fogalmának meghatározását jelöli meg. A nyugati ótörök nyelv korábbi nyelvek, illetve nyelvjárások szövetsége, amelyet hoz-závetőlegesen az 5–12. század között az Urál hegységtől és az Urál folyótól nyugatra beszéltek. A területeken sok más nemzetiség között éltek a magyarok is, az 5–9. századig, majd az 1241. évi mongol invázió idején a Kárpát-me-dencében. Az évszázadok során nyelvünkbe sok száz török jövevényszó ke-rült, amelyek elősegítik a két szerzőtől kutatott nyugati ótörök nyelv megkö-zelítését. Második célja a munkának a török szófejtések ismételt vizsgálata, a harmadik pedig a magyar nyelv és a magyar nép történetének újraértékelése.

Az alkotás egy munkaközösség együttműködése eredményeképpen szü-letett. A szerzőtárs a fiatalon elhunyt kiváló turkológus, Berta Árpád (1951–2008), Róna Tas első tanítványainak egyike, a szegedi altajisztikai tanszék volt vezetője. A sokrétű könyvben ő írta hét betű kivételével valamennyi tö-rök eredetű magyar szavunk szócikkét (619–1008). Az elkészült szócikkeket Károly László, a Mainzi Egyetem docense, a szerzők egykori diákja szer-kesztette véglegessé. Az 1494 lapos munka további részeit, fejezeteit Róna-Tas András készítette. Az etimológiai adatbázis összeállításában és a további feladatok elkészítésében, illetőleg tanácsadásban a munkatársak közé tarto-zott többek között Lars Johanson, Peter Zieme, valamint Biacsi Mónika, Csáki Éva, Gulyás Borbála, Kempf Béla, Kovács Előd, Lengyel István, Nagy Éva, Sinkovics Balázs, Szatmári Sándor, Vásáry István, a finnugristák közül Honti László és Bakró-Nagy Marianne. A mű nyers kézírata 2009 nyarára készült el, az előszót Róna-Tas 2009 novemberében írta. Az alábbiakban az egyes fejezeteket sorszámmal látom el.

1. A Bevezetés (3–49) az első fejezetben (3–17) áttekinti a nyelvünkre irá-nyuló török nyelvi vizsgálódásokat Martinus Fogeliustól Hasan Erenig. J. E. Fischer volt az első, aki a magyar és a csuvas szavakat egybevetette. Az ugor–török háború kettős eredménye: 1. a magyar nyelv finnugor, így török eredetű szavaink jövevények, 2. a török eredetű magyar szavak jelentős része a csuvasra jellemző. Gombocz Zoltán monográfiája 231 lexémát sorol fel. Németh Gyula elsősorban a honfoglalás utáni kun és besenyő hatást vizsgál-ta. A Benkő Loránd főszerkesztésével készült két etimológiai szótár (TESz.,

EWUng.) török szócikkeit Kakuk Zsuzsa, ill. – a név itt nem szerepel – Zaicz Gábor írta, és e két munka lektora Ligeti Lajos és Róna-Tas András volt. Ligeti és Róna-Tas véleményét e szótárak nem mindig fogadták el. Ligeti Lajos jó fél évszázados turkológiai tevékenységének eredménye 1986-ban napvilágot látott monográfia formájában. A külföldi szerzők közül Fogelius mellett J. E. Fischer és Ph. J. von Strahlenberg nevét a finnugristák is jól ismerik. A török történelmi lexikológia első fontos terméke Kāšgārī műve 1077-ből. A török-tatár nyelvjárások összehasonlító szótára Budagov alkotása (1869–1871). Vámbéry Ármin, W. Radloff, G. J. Ramstedt és A. J. Joki munkái után három fontos forrást kell megemlítenünk: Martti Räsänen *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen* (1969), különösen pedig Gerhard Doerfer négykötetes *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* (1963–1975) és Gerard Clauson *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish* (1972) című szófejtő szótárát. Az 1960-as évektől kezdődően megjelenő szovjet/országi kiadványok köréből kiemelem Sz. A. Sztarostyjin, A. V. Dibo és O. A. Mudrak Leidenben napvilágot látott altaji etimológiai szótárát (2003). Végül megemlítem a budapesti török szakon volt tanárom, a török Hasan Eren *Türk dilinin etimolojik sözlüğü* c. művét (1998).

2. A második rész a történelmi háttérrel foglalkozik (19–39). A törökök (pontosabban a hunok, az avarok, a bolgárok, a kazárok stb.), az irániak (alánok), a gótok, a szlávok, a germánok (frank, gepida, longobárd) és a magyarok helyzetéről szól Kelet-Európában. A magyaroknak előbb neveiről olvashatunk (*Turkoi*, *(H)ungarus*, *bšgrd* [baskír], *mǰr* [*majgar*, *mad'ar*]), majd a legrégebbi magyar vonatkozású írásos emlékekről, például a X. század közepi *De administrando imperio* című műről vagy a *Gesta Hungarorum*-ról (XIII. század eleje). A szlávoknak a Kárpát-medencébe való bevándorlása az avaroknál korábban történt meg. A honfoglalás idején a frank és a szláv vezető réteg mellett a lakosság főleg elszlávosodott avar volt. A honfoglalást követően a 11. századtól a besenyők, a 13. századtól a hunok képviselték a török népeket.

3. A 3. fejezet *A szókészlet szerkezete* címet kapta, és tájékoztatóul szolgál a szótár használatához (41–49). Az ótörök jövevényszavakat lexikai másolatoknak (angolul *copy*) nevezi, és a magyar szókészlet török elemeinek az oszmán hatás előtti legteljesebb áttekintését jelöli ki célul. Ez magában foglalja a mai köznyelvet, a nyelvjárásokból (főleg a Kunságból) eredő szóelemeket, az archaikus szókészletet és néhány kihalt szót is. Róna-Tas és Berta valamennyi vitatott és ismeretlen eredetű magyar szóelemet is bevont a vizsgálatba. E téren a Benkő Loránd által főszerkesztett két kézikönyvet (TESz.,

EWUng.) tekinti a munka (rövidítése alapján a WOT.) alapvető forrásának. A török szavak egy része maga is jövevény, e kérdéseket „E/T” kezdettel a török szavak etimológiája tartalmazza. A betűrendes szótár természetesen mindenekelőtt a magyar szavak átvételének körülményeit, a különféle szómagyarázatokat vizsgálja meg, a bekezdést „E/H” formulával elindítva.

4. A szótár (51–1008) beosztása: 1. a magyar címszó, 2. rövid etimológiai utalás, 3. a török szóalakok, 4. a török szó etimológiája, 5. a magyar szó etimológiájának részletesebb kifejtése, 6. bibliográfia. Egy-két részletet kiemelek a szócikkek felépítéséből. Sajnálatos, hogy a magyar nyelvjárási szavak egy részét a munkához nem használhatták, mivel az *Új magyar tájszótár Sz–Zs* szókezdetű ötödik kötete 2010-ben jelent meg. Az etimológiát követően a szerzők közlik a szócikkhez tartozó és bizonyítható keleti ótörök („EOT”), a középtörök („MT”, ezen belül keleti és nyugati) és/vagy újtörök („NT”) alakot is. A szótárírás török szavainak vizsgálata során Róna-Tas és Berta Árpád kísérletet tesznek egy új, modern török morfológiai összegezésre (Róna-Tas e munkát a szófejtő szótárt követő fejezetekben is folytatja). A nyugati ótörök nyelvek hatása eredményeként a magyar nyelv jelentős részben átalakította ősi ugor képzőinek működését. A bibliográfia mindig idézi Benkő két szófejtő szótárát, és rendszerint Ligeti említett 1986-os összegezésének eredményeit. Itt megemlítem, hogy korábbi vizsgálataim szerint a TESz. és az EWUng. etimológiai állásfoglalásában átlagosan minden harmadik szóban eltér. Végül is 384 szó alak- és jelentéstani vizsgálata alapján készülhetett a nyugati ótörök nyelvváltozat történeti leírása. Óriási a lexikon török alapháza: a szerzők 75 000 adatot használtak fel, köztük V–XII. századi ótörök és XII–XVII. századi középtörök adatokat (mintegy húsz, illetve harminc forrásból).

E monográfia lényegében kétkötetes betűrendes szótára irigylésre méltó teljesítmény. A betűrendes jegyzék – szűrőpróbaszerűen ellenőrzött – (szinte) minden egyes részletét helyénvalónak tartom. A szócikkek értékelését nem tekintem feladatombnak, az új szófejtések megítélését magyar nyelvész, turkológus, iranista és finnugrista kollégáimtól, illetőleg egy új magyar etimológiai szótártól várom.

Már előljáróban említtem, hogy a mű *Számadatok* című alfejezetében (1489–1490) a magyar nyelv ótörök és kun rétegével kapcsolatban nyelvészeink összefoglaló lexikográfiai munkáiban a következő tételszámokat adja meg: Gombocz (1912) 212 (+ 19 téves); Bárczi (SzófSz.) 226 (+ 2 téves); Benkő (főszerk., TESz.) 224; Ligeti (1986) 277 (+ 3 téves); Benkő (főszerk., EWUng.) 325; Róna-Tas–Berta (WOT.) 419.

Vagyis az utolsó munkában összesen 561 török etimológiából 419 biztos, lehetséges vagy valószínű, és e szavaknak átadója 384 esetben egy nyugati ótörök nyelv. A lexikon 419 tagja között 72 ige található (17%), a további 347 címszó (83%) főnév, melléknév és határozószó (1143). Még egy körülménnyel számolnunk kell: nyelvünkbe nemcsak nyugati ótörök (vagy kun) elemek kerültek, hanem – hangalakjuk alapján – csekély számban keleti ótörök lexémák is.

Az alábbiakban megvizsgálom, hogy mely lexémákat sorolta a WOT. a török jövevényszó-állományba legújabb etimológiai szótárunkhoz, az EWUng.-hoz képest. Az utóbbi biztos, bizonytalan, ill. vitatott minősítésével szemben áll a WOT. biztos, lehetséges/esetleges (possible), ill. vitatott (debated) minősítése.

Ha megtekintjük az EWUng. (és elsősorban a TESz.) szócikkekhez fűződő bibliográfiai jegyzékét, úgy látjuk, hogy egy-egy szó korábbi ótörök eredeztetése (ismét) felmerül. Így az EWUng.-ban közel száz lexéma nem török jövevényszó: az *ápol*, *bálvány*, *bárca*, *becsül*, *bíró*, *bog*, *bojt*, *boly*, *böjt*, *börtön*, *bükk*, *bűn*, *csak*, *csata*, *csökönnyös*, *dug*, *ék*, *erkölcs*, *eskü*, *gaz*, *gyanú*, *?gyarapodik*, *gyenge*, *gyepű*, *gyertyán*, *gyilkos*, *győz*, *gyúl*, *gyülöl*, *igen*, *ijeszt*, *imád*, *ing*, *izzik*, *jász*, *káliz*, *kár*, *karakán*, *kazár*, *kebel*, *kelengye*, *kert*, *kéve*, *koldul*, *komor*, *könyv*, *köpcös*, *lék*, *orvos*, *sajt*, *sebes*, *serleg*, *sért*, *sík*, *sima*, *sió*, *sok*, *sör*, *súly*, *sűrű*, *szál*, *szán*², *szár*, *szenderedik*, *szép*, *szín*, *szöcske*, *szűz*, *táltos*, *tanács*, *táplál*, *tár*, *tart*, *tatár*, *telek*¹, *terem*, *torol*, *tót*, *tökél*, *tör*, *történik*, *törvény*, *üdü*, *ül*, *vejsze*, *vendég*, *ver*¹ és *zerge*. E szavak közül a német nyelvű szófejtő szótárban ismeretlen eredetű a *bárca*, *becsül*, *bojt*, *boly*, *börtön*, *bükk*, *bűn*, *csak*, *erkölcs*, *gyanú*, *gyenge*, *gyepű*, *győz*, *gyúl*, *izzik*, *kebel*, *serleg*, *szár*, *szín*, *telek*¹, *terem*, *tör*, *történik*, *törvény*, *ül* és *ver*¹ (a következő szavaknak a töve ismeretlen eredetű: *ápol*, *gyilkos*, *gyülöl*, *ijeszt*, *imád*, *komor*, *köpcös*, *sebes*, *táplál*, *üdü*). Megemlítem még, hogy az EWUng. címszavai között valószínűleg vagy biztosan finnugor eredetű a *bog*, *dug*, *ék*, *lék*, *orvos*, *sért*, *sok*, *súly*, *szál*, *szép*, *szik*, *táltos*, *tart* és *vejsze*.

Nyugati ótörök elemeink között vannak végső soron idegen eredetű lexémák is (26 szót sorol fel a mű; 1124–1125). A legtöbbjük az iráni nyelvekből került az ótörökbe (*balta*, *bálvány*, *bársony*, *bor*, *bors*, *jász*, *komló*, *?tömény*), de található köztük végső soron horezmi (*káliz*, *sajt*), alán (*kert*), perzsa (*bese*, *böszörmény*, *örmény*), görög (*kerep*, *terem*) vagy latin gyökerű (*kazár*) is. A szavak olykor indoeurópai (*alma*, *?kender*) vagy éppenséggel kínai (*gyöngy*) indításúak, néhány elemnek pedig ismeretlen a forrása (*bátor*, *tatár*, *?tót*). Néhány esetben a nyugati ótörök jövevényszó török képzővel lett ellátva, így a *csanak* és a *serleg* szótöve kínai, a *körtvély* szóé pedig kaukáz-

zusi eredetű. Néhány esetben a nyugati ótörök szóelem egy harmadik nyelv (leggyakrabban a déli szláv) közvetítésével került a magyarba, ilyen a *bán* főnév és a *bér*.

A magyar nyelv e munka szerint 384 nyugati ótörök jövevényszót tartalmaz. Amennyiben ebből figyelmen kívül hagyjuk az 56 vitatott eredetű és a 38 csak lehetségesnek tekinthető elemet, összesen 290 szó marad, és e számnak több mint a fele képviselve van a mai csuvasban (1176).

5. A *Következtetések* első fejezete *A magyar nyelv történeti hangtana* (1009–1069). Ez a rész elsősorban a következő kérdéseket vizsgálja meg dióhéjban: az ugor alapnyelv fonotaktikai szerkezete, az ugor alapnyelv rekonstrukciója, az őssugor mássalhangzók eredete és története, az őssugor mássalhangzó-fonémák változásai a korai ősmagyarban és az ómagyarban, az őssugor magánhangzók eredete és története, és végezetül: a magánhangzórendszer a korai ősmagyar kor végén. A proto-obiugor, a protovogul és protoosztják alakok kikövetkeztetését Honti Lászlónak az első szótagi obi-ugor vokalizmus és konzonantizmus történetét tisztázó monográfiái (1982, 1999) és a Rédei Károly által szerkesztett uráli etimológiai szótár (UEW, 1986–1991) alapján végzi el Róna-Tas. A protougor csillagos alakokat ő maga következtette ki, nem pedig a korábbi finnugor nyelvészek, és az ugor alapnyelv hangrendszerét és szókincsét igen megbízhatóan rekonstruálta. Összegezése újszerű és kitűnő; ez az első angolul írt szakmunka nyelvünk történetéről. Finnugor nyelvi példáiban és kikövetkeztetett (finn)ugor alapalakjaiban a finnugrisztikában használatos *j* helyett a turkológiában ismeretes *y* betűt használja (például PFUgr **helyä* '4', 1023), de a rendszerszerűség miatt ez elfogadható. Igen érdekes az egységes ugor nyelv felbomlása után az ősmagyar nyelvben ható erős és gyenge tendenciák feltérképezése és megkülönböztetése, valamint a korai ősmagyar és az ómagyar mássalhangzók történetének táblázatos összegezése (1036–1037). Az uralisztikában ritka a magánhangzók változásának viszonylag részletes taglalása, elsősorban azért, mert a legtöbb magánhangzó rendszerint megőrizte eredeti palatális, illetőleg veláris hangszínét. A protougor vokalizmus kikövetkeztetett hét elemének (PUgr *a*, *o*, *u*, *i*, *e*, *ä* és *ü*) megadja PFUgr előzményeit és mai magyar fejleményeit (1059–1061). Behatóan vizsgálja az első szótagi magánhangzónyúlást és a nem első szótagi magánhangzórendszer, azaz itt az egyetlen redukált *ə* [sva] történeti változásait. A korai ősmagyar kor végére 14 magánhangzót és öt kettőshangzót következtet ki.

6. A következő fejezet *A nyugati ótörök nyelv és a magyar* (1071–1146) címet viseli, és a nyugati ótörök fonológiai rekonstrukcióját a magyar alapján

végzi el (mássalhangzók, magánhangzók, változások a magánhangzórendszerben), továbbá a morfológia (szószármaztatás, a nyugati ótörök igei szótövek morfológiai beágyazódása a magyarba) és a lexikológia jelentősnek érzett kérdéseit tárgyalja. Róna-Tas a korai ősmagyar nyelvet az 5–6. század előttre, a török nyelvekkel való első kapcsolatok előtti időre teszi, a kései ősmagyar nyelvet, az intenzív magyar–török együttélés korszakát pedig a 6–10. századra. E fejezetben a nyugati ótörök fonológiai rendszerét rekonstruálja, a nyugati ótörök hangok változásait vizsgálja meg nyelvünkben. Például 49 ugor és török eredetű szóbelseji affrikátát tartalmazó szó alapján a nyugati ótörök /č/ fejleményeit láthatjuk a korai és a kései ősmagyarban, valamint a mai magyarban (1091). Az /l/ és az /r/ fejleményeit tárgyalva részletesen megvizsgálja a lambdacizmus és a rotacizmus kérdését is (1104–1114). Egybeveti és nagyon hasonlóknak találja a protougor és a nyugati ótörök magánhangzók megterheltségét (1122). Közli az ugor eredetű első szótagi magánhangzók funkcionális megterheltségét is (1123). A nyugati ótörök denominális és deverbális képzett igéit behatóan tárgyalja (1125–1135). A török és a nem török eredetű magyar igék fő különbségeit négy szabályba foglalja (1139–1140). A szóvég szempontjából megvizsgálja a török és a magyar igéket (1140–1142): 1. nincs járulékos képző, 2. az ikes igék csoportjába illeszkedés, 3–4. magyar deverbális, ill. denominális képző hozzájárulása. A lexikológiai részben többek között a csuvas szókészlettel való egyezésekről és eltérésekről olvashatunk, és a fejezet végén Róna-Tas felsorolja azt a 115 nyugati ótörök szót, amelyeknek magyar fejleményei ismeretesek, de a csuvasból nem mutathatók ki (1145).

7. A hetedik fejezet címe: *Ki beszélte, hol és mikor a nyugati ótörököt?* (1147–1176), és a kérdéses helyet, az időt, a művelődési és gazdasági életet mutatja be. Ebben a részben – az idő vonatkozásában – számos érdekes, fonológiai és lexikológiai természetű táblázatot találunk. Így a botanikai műszavak táblázata (1148), amely az azonos eredetű magyar, nyugati ótörök, alán és oszét műszavakat mutatja be, továbbá az affrikáták és szibilánsok kormeghatározó táblázata (1150), a nyugati és a keleti ótörök, valamint a csuvas szibilánsok 16 magyar szót tükröző táblázata bizonyos fonetikai helyzetben (1152) stb. Az állattenyésztés török jövevényszavai közül 44, a földművelés és a kertgazdálkodás szókincsét tekintve pedig 49 (37 + 12) elemet sorol fel. Jelentős a halászati műszavak és a madárnevek közül a solymászat terminológiájába tartozó lexémák száma is (16, ill. 12). A hitélettel, a politikai és gazdasági élettel kapcsolatban 55 szóelemet lehet összeszámolni török elemként a magyar szókészletben. A nyugati ótörök nyelvet – választ adva az

alapkérdésre – avarok, dunai és volgai bulgárok, kazárok beszéltek, és fő változatát ogurnak nevezzük. Az ősmagyarságnak török kapcsolatai a Kubán–Don vidékén, majd pedig kétszáz éves etelközi tartózkodása idején voltak, mégpedig az említett 5–9. században.

8. A 8–12. fejezet az Apparátus (1179–1494). A fejezet alfejezeteit bekezdésekbe szedve elemzem.

A Szólisták és mutatók (1179–1369) fejezetcímei: 1. Valószínűtlen etimológiák. 2–4. A keleti ótörök, a nyugati ótörök és a mongol szavak listája. 5. A (finn)ugor eredetű szavaink jegyzéke. Válogatás. 6. A finnugor és az ugor magyar szavak jegyzéke. 7. Problematikus finnugor és ugor etimológiájú magyar szavak. 8. A magyar tükörszavak. 9. Az alán jövevényszavak listája a magyarban. 10. Kun jövevények listája. 11. A szláv szavak mutatója. 12. A magyar szavak mutatója.

A valószínűtlen szófejtéseket (70 szó, 1179–1238) a könyv két részre osztja: 28-at részletesen – általában bő török szóanyaggal – elemez (például *ló, nyak, nyargal, nyár, nyereg, ocsúdik, székely*), 42-t csak utalásszerűen (például többek között a finnugor eredetű [*?csepp*], *hattyú, ?irgalom, irt, ?ját, nyereg, öreg, [?por], ?sír, túr*, továbbá az ismeretlen eredetű *hatak, hír, hitvány, óv, pőcsik, sisak, szűk, tilt, tok, toportyán-*: *toportyánféreg, tüdő, üsti, ver*). E szavak értékelésében a Benkő-munkaközösség két szótárát rendszeresen idézi, és Ligeti alaplírára is utal (kétszer is említi a *por*-nál a közlés hiányát [1233–1234] vagy a *tőzsér* [1236] arab eredetét), illetőleg jelzi, ha e szóalak a munkában nincs megemlítve (kivéve például a *hám*, az *ocsúdik*, a *túr* vagy a *ver* címszót), vagy e művet nem (eléggé vagy helyesen) veszi figyelembe (például az *ispán, nándor, sír* vagy a *toportyán-*: *toportyánféreg* esetében).

A (finn)ugor eredetű magyar szavak jegyzéke kitűnő válogatás az MSzFE, az UEW, a TESz. és az EWUng. felhasználásával (1272–1293). A jegyzék csak a biztos finnugor, illetve ugor etimológiákat közli. A számozásba ugyan bele vannak számolva az utalószavak is (összesen 15), de a „364. H *róka* 'fox', see *ravasz*” típusú utalások rendszerint önálló lexémára vonatkoznak. A korai ősmagyar változásainak vizsgálatára Róna-Tas összeállította a (finn)ugor szavak listáját is (1294–1316). A 465 tételből álló jegyzék (344 finnugor + 121 ugor) egyik elemeként idézem egy ősi szavunkat: „41. PFr **kala* > PUgr *kalə* (POUgr **kūl* > PVog **kūl*, POsty **kūl*) > EAH **χalə* > H *hal* 'fish'”.

A problematikus (finn)ugor eredetű szavak között (1317–1323) számításom szerint ötven szóalak található. Ezek a szakemberek számára csakugyan

kérdések, nemegyszer példák egy-egy szó etimológiájának bonyolultságra. Róna-Tas e fejezetet a korai ősmagyar történeti fonológiára alapozta. De ha ezeket a lexémákat egybevetjük az uráli és a magyar etimológiai szótárakkal, az eredmény csekély. E szavak között biztos eddigi etimológiák vannak (például *fej*, *gyalog*, *gyökér*), egyes szavak azért szerepelnek itt, mert hangtani, mások, mert jelentéstani nehézségek mutatkoznak a szófejtésben (például *lel*, *mén*, *üt*, ill. *köcsög*, *szül*). Sőt egy sor lexémát a szerzőpár szójegyzékében már töröknek minősített (*bog*, *hajó*, *ír*, *lék*, *orvos*, *sért*, *sima*, *sír* főnév, *süly*, *szép*, *szó*, *táltos*, *úr*), vagyis ezek e fejezetben nem mondanak újat. Az őmagyar korból adatható ma is gyakori szavaink között számos olyan van, amelyeknek nincs más szófejtése. Így például az uráli etimológiai szótár elutasítja az imént említett *táltos* török eredeztetését – mint írja – „wegen der einwandfreien Ug[rischer] Zusammenstellung” (UEW 895). Tehát e szótárak valószínű vagy bizonytalan etimológiáit valójában mind fel lehetett volna e fejezetbe venni, tudniillik ezek a szavak az EWUng.-ban szinte kivétel nélkül kérdőjelesek. Ezért – bár egy sor értékes megállapítás található a jórészt rövid szócikkek között – ezt a 7 oldalas részletet elhagytam volna. E részben nem kellő mértékben közli a forrásanyagot (például *bogyó*, *harap*). A lexémák közül a nyj. *csuhé* és a *sima* etimológiáját nem tudni, honnan idézi. A *szén*-nek az itt olvashatónál jobb magyarázata is van (UEW 494; EWUng. 1416). A *tár* hangutánzó-hangfestő eredete (EWUng. 1482) is vizsgálendő a finnugor mellett.

Az ótörök mintára átalakult magyar tükörszavak vizsgálatában (1324–1330) Róna-Tas egykori hallgatója, Schmidt Szonja eredményeit hasznosította, aki elsősorban Erdődi, Bereczki és Ligeti jelentős tanulmányait dolgozta fel. 35 szót, ill. szerkezetet sorol fel, amelyek török szavak szóelemenként való fordításából származó összetett (például *ebihal*, *éjfelete*, *fokhagyma*) vagy képzett szavak (például *adó*, *házas*, *nincstelen*, *terhes*, *vagyon*). A tükörszavakat jelentéstani szempontból négy csoportra osztja.

Az alán jövevényszavak és más középíráni elemek tekintetében (1331–1339) a szerző 34 lexémát sorol fel, amelyeknek túlnyomó többsége – pontosan 22 szóelem – már Munkácsi Bernát fontos munkáiban is szerepel (például *asszony*, *bűz*, *egész*, *ezüst*), és e szavaknak jelentékeny részét Ligeti (1986: 162–174) – és, mint olvashatjuk, több írásában Harmatta János – is közli. Emellett az elfogadhatatlan íráni elemeket – ugyancsak 34 szót – is felsorolja (például az *üstök*-öt) (1339). Itt adtam volna meg (1339) az Addenda részben közöltek helyett (1494) a *zsinég* kiegészítő magyarázatát.

A kun jövevényszavak a kun szavak kikövetkeztetett betűrendjében szerepelnek (1340–1342). A mai köznyelvben ezek közül a következők jelentkez-

nek: *bárca, buzogány, csődör, kalauz, kobak, koboz, komondor, kuvasz, özön, tábor, tőzeg*, azaz az itt felsorolt lexémáknak egyharmada. A szótári részben egyébként az átadó alakokat a szerzők kunként (nem ótörökként) jelzik.

Az idézett szláv eredetű szavak jegyzékét (1343–1344) követi a magyar szómutató (1345–1369). A magyar jegyzékben néhány szó több mint tízszer fordul elő a munkában (*gyümölcsény, ív, lé, sőreg, szűnyog*). Feltűnik itt a tulajdonnevek viszonylag magas száma. A szómutatóból hiányzik a Kiegészítések között tárgyalt (1491) *béke* és *csámpás*.

9. Az Irodalomjegyzéket (1371–1459) nagy élvezettel tanulmányoztam végig. Ez a monumentális bibliográfia legalább 1700 tételből áll. A jegyzékben U. Köhalmi Katalin (1425) és N. Sebestyén Irén (1454) munkái nem a helyes betűrendben szerepelnek. A könyvészetbe bevettem volna még a Magyar nyelvtörténet mellett Csúcs Sándornak *Die tatarischen Lehnwörter des Wotjakischen* című művét is (Budapest 1990).

A 10. fejezet a Rövidítések, a 11. a Térképek és a 12. A számadatok (ismertetésem során már említettem). 13. Pótlások és javítások (1461–1494).

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a nyugati ótörökök vagy ogurok érintkezése a magyarokkal a korai ősmagyar kor végétől egészen a kései ősmagyar kor végéig tarthatott. Róna-Tas András és Berta Árpád kitűnő etimológiai munkát végzett, és Róna-Tas a mintegy ötszáz szófejtés feltárását követően a magyar alaktan történetét is áttekinti az ugor kortól a korai ősmagyar kor végéig. Az ugor alapnyelvet – annak fonológiáját és szókincsét – teljes egészében rekonstruálta. A nyugati ótörök hangrendszer leírása, az alaktani változások bemutatása is mintaszerűen sikerült. A nyugati ótörök adatok rekonstrukciója során a szerző megnyugtató módon tisztázza a török igék beépülését nyelvünkbe. Gombocz és Ligeti felismerését igazolja a monográfia: a magyar nyelv régi jövevényszavai teljes mértékben szemléltetik az ótörök kori hangváltozásokat. A szintézis meggyőzően bizonyítja, hogy nyelvünk hangrendszere és szókészlete török hatásra nagy változásokon ment keresztül, ezzel szemben nyelvtanunk alig változott. Az igen jelentős ótörök hatás ellenére a magyar nyelv megőrizte finnugor alapsajátosságait az ugor egység felbomlásától egészen az ómagyar korig.

A Róna-Tas András vezetésével készült kézikönyv nemcsak régi török jövevényszavainkat vizsgálja meg, hanem egyúttal bemutatja – mozgásban és változásban – az átadó régi török és az átvevő ős-, illetőleg ómagyar nyelv hang-, alak- és jelentéstani rendszerét. A nagymonográfia egy sor kérdésben további kutatásokra hívja fel a társszakmák művelőit. A szintézis tanulmá-

nyozása a magyar hangtörténet és lexika, a magyar történelem, a magyar ős-, gazdaság- és művelődéstörténet stb., a turkológia és egy sor más diszciplína művelője számára annyira kötelező érvényűnek látszik, hogy aligha túlzás: e tudományterületek szakemberei ennek az ismeretanyagnak a hiányában már napjainkban is bizonyos szakmai tájékozatlanságot árulhatnak el (én magam a könyvet csak 2016-ban vehettem kezembe, innen származik az ismertetés ötéves késése).

Az alkotás véleményem szerint a 21. század elejének legjelentősebb lexicológiai és nyelvtörténeti munkája.

ZAICZ GÁBOR